

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BİBLİOQRAFİYASININ MEYDANA GƏLMƏSİNDƏ SƏNƏD- İNFORSASIYA AXINI VƏ KÜTLƏSİ ƏSAS AMİLDİR

Yazı və dilin, ədəbi bədii prosesin, incəsənət və estetikanın, nəhayət, mətbuatın inkişafı ilə bağlı olan Azərbaycan ədəbi-bədii bibliografiyası müasir səviyyəyə çatana qədər olduqca uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

Bu inkişaf yolunun bütün mərhələlərində həlledici amil bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində meydana gələn formalaşan sənəd və informasiya axını və cəmiyyətdə həmin sənəd və informasiyaya tələbat olmuşdur.

Məlumdur ki, bütün sahələrdə sənəd-informasiya axını vahid sistem olub özündə əlaqələndirilmiş qaydada istehlakçı, sənəd (əlyazması, kitab, dövrü və ardı davam edən nəşrlər, elektron nəşrləri, audiovizual materiallar və s.) informasiya anlayışlarını birləşdirir.

Professor Zöhrab Əliyevin qeyd etdiyi kimi, «Sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında bəşəriyyətin topladığı möhtəşəm sənəd yığımından daha mütərəqqi və səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərən vasitəçilərdən biri də bibliografiyadır» (3.-s.19).

Bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində bibliografik fəaliyyətin ən mühüm nəticəsi bibliografik informasiyadır ki, bu da yalnız sənəd axınının və ona olan tələbatın mövcudluğu şəraitində mümkün ola bilər.

Azərbaycanda ədəbi-bədii bibliografiyanın sənəd axınının tarixi qədimdir. Hələ orta əsrlərdə meydana gələn bədii əsərlərdə, təzkirələrdə, səyahətnamə və salnamələrdə, qamus, bəyaz və s. əsərlərdə ədəbi-bədii sənəd kütləsinin ilk rüşeymləri nəzərə çarpır.

Belə sənədlərdə bədii obrazlarla yanaşı, şair və yazıçıların həyatı haqqında məlumatlar verilir, əsərlərindən nümunələr gətirilir, onların yaranma tarixi, məzmunu, bədii xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı surətlər haqqında danışılır. Təzkirələrdə bəzən şairlərin yaradıcılığı haqqında mülahizələr də söylənilir.

Azərbaycanda ədəbi-bədii sənəd kütləsinin formalaşması və təşəkkülündə X.Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani və başqa mütəfəkkirlərin əsərləri çox böyük rol oynamışdır. Onlar öz əsərlərində bədii obrazlarla yanaşı, sözün qüdrəti, ədəbiyyatın mənəvi estetik və ictimai, tərbiyəvi rolu, şeir sənətinin sirləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Müasir mənada ədəbiyyatşünaslıq elminin, onun sənəd və informasiya axınının formalaşması M.F.Axundovun elmi yaradıcılığı və onun əsərləri ilə bağlıdır.

«Fəhrisi kitab» (1859), «Nəzm və nəsr haqqında», «Tənqid risaləsi» (1862), «Kritika», «Yüksək İrənin «Millət» qəzetinin minfisində», «Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritikə» (1871) məqalələrində, «Kəmalüddövlə məktubları» (1865) məşhur fəlsəfi əsərində, habelə bir sıra məktublarında M.F.Axundov ədəbiyyatda realizm, xəlqilik, müasirlik, sənətkarlıq və bədii yaradıcılığın başqa mühüm məsələlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmiş, bədii yaradıcılığın vəzifələrini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi-bədii sənəd kütləsinin formalaşması N.B.Zərdabi, N.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, F.B.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, S.Hüseyn, A.Şaiq, N.Çəmənəmənli, S. Mümtaz və başqa mütərəqqi elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri ilə zənginləşmişdir.

Ölkədə bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq bibliografiyasının sənəd və informasiya bazasının inkişafında Firudin Bəy Köçərlinin əsərlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

F.B.Köçərli tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair yazılmış ilk əsərlərə «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» (rusca, 1903), «Mirzə Fətəli Axundov» (1911) nümunə göstərmək olar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın sənəd və informasiya axınında müxtəlif tipli məktəblər üçün tərtib edilmiş dərsliklər və dərs vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin artımı nəzərə çarpırdı.

Azərbaycan ictimai fikrinin tarixində maarifçiliyin yaranması və inkişafı məhz bu dövrlə bağlıdır. Maarifçilərin başlıca qayəsi cəmiyyətin tərəqqisində ilk növbədə aqlın, idrakın gücünə əsaslanmaq idi. Onlar bir tərəfdən elm, maarif və mədəniyyətin, xalq kütlələri arasında yayılmasına çalışır, digər tərəfdən geriliyə, cəhalətə qarşı bərk mübarizə aparırdılar.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində-Şuşa (1838), Şəki (1831), Bakı (1832), Gəncə (1833), Şamaxı (1837) və Naxçıvan (1837) qəza məktəbləri açılmış (1.-S.24.) və bu məktəblərdə dil, hesab, coğrafiya və şəriət dərsləri ilə yanaşı, ədəbiyyat dərsi də tədris edilirdi. Belə bir dövrdə yeni üsullu dünyəvi təhsil verən məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması bir tərəfdən gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi məqsədini güdüdüsə, digər tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələrinin toplanıb nəşr olunmasına və bununla da ədəbi fikrin sənəd kütləsinin formalaşması üçün zəmin yaradırdı.

XX əsrin birinci rübü Azərbaycan ictimai fikri tarixində yeni mərhələ kimi tarixən qısa olsa da, bu dövr özünün mürəkkəbliyi və təlatümlü olması ilə seçilir.

Əsrin əvvəlləri milli şüurun oyanması, elm, maarif və mədəniyyətin çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Bu illərdə bir-birinin ardınca maarif ocaqları, xeyriyyə cəmiyyətləri, nəşriyyatlar, kitabxanalar yaradılırdı. Milli dilin, ədəbiyyatın tədris olunduğu məktəblərin sayı durmadan artırdı. Belə bir xeyrixah və nəcib işə maarifçi-demokrat yazıçılar, ictimai xadimlər və mətbuat ətrafında toplaşan tərəqqipərvər ziyalılar və müəllimlər yaxından kömək edir, əllərindən gələni əsirgəmədilər. N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, R.Əfəndiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov kimi yazıçı və müəllimlərin bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığa dair əsərləri

ədəbi-bədii bibliografiyanın sənəd kütləsinin formalaşmasında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Bu baxımdan Abdulla Şaiqin 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi «Gülzar» (7) dərsliyi öz məzmunu, həcmi və mükəmməl tərtibi ilə seçilir. Burada M.Füzuli, M.F.Axundov, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və A.Səhhət kimi görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərinin təhlilinə geniş yer verilmiş, onların yaradıcılıq xüsusiyyətləri, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixindəki xidmətləri qiymətləndirilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi A.Şaiqin bu kitabı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair ilk dərslik kimi qeyd oluna bilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq bibliografiyasının sənəd və informasiya bazasının təşəkkülündə dövrü orqanlar və xüsusən ədəbi və bədii jurnallar və məcmuələr müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər.

Ölkəmizdə dövrü orqanların yaranması tarixinin öyrənilməsi bizə belə bir fikrin irəli sürülməsinə imkan verir ki, Azərbaycanda ilk ədəbi-bədii jurnallar «Fyüzat» (1906-1907) və «Yeni Fyüzat» (1910-1911) olmuşdur.

Hər iki jurnal həftəlik ədəbi-siyasi və ictimai jurnal olaraq öz səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələrlə yanaşı ədəbiyyat tarixinə, dünya ədəbiyyatı nümunələrinə həsr edilmiş yazılar dərc edirdi.

Jurnalların səhifələrində M.Ə.Sabir, H.B.Zərdabi, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Müzniib, Namiq Kamal, S.S.Axundov, M.H.Qüdsi, R. Əfəndiyev, Y.Məlikov, Məmməd Əmin Rəsulzadə və başqalarının bədii əsərləri, siyasi yazıları və ədəbiyyat mövzusunda publisistik və ədəbi tənqidi məqalələri dərc edilmişdir.

1906-ci ildən nəşrə başlayan «Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycanda demokratik ədəbiyyatın və ədəbiyyatşünaslıq fikrinin inkişaf etməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu orqan sırf ədəbi-bədii jurnal olmasa da öz ətrafında XX əsrin ədəbi-bədii ictimaiyyətinin əsas nümayəndələrini toplaya bilmişdir. Onların sırasında görkəmli Molla Nəsrəddinçilər adı ilə məşhur olan

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Salman Mümtaz, F.Köçərli, Ə.Müznib və başqa tanınmış ədiblər var idi.

Molla Nəsrəddinçilər Azərbaycan və dünya ədəbi-bədii irsindən, milli ədəbiyyatımızın çoxəsrlik tarixi ənənələrindən səmərəli istifadə etməklə bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın sənəd bazasının zənginləşməsində böyük tarixi rol oynamışlar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xüsusi olaraq məktəb və maarifçilik məsələlərinə xidmət edən «Dəbistan» (2), «Rəhbər» (6), «Məktəb» (4) jurnalları təlim-tərbiyə məsələləri ilə yanaşı məktəbdənkənar mütaliə məsələləri ilə əlaqədar ədəbiyyatşünaslıq problemləri və xüsusən uşaq ədəbiyyatına həsr edilmiş nəzəri-metodiki materialların dərc edilməsini diqqət mərkəzində saxlayırdı.

«Dəbistan» jurnalının əhəmiyyətindən bəhs edən N.Nərimanov «İrşad» qəzetinin 1906-cı il 9 mart sayında yazırdı: «Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub naəlac qalmışlar. «Dəbistan» isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub, zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik» (5.-s.90).

Jurnalda Azərbaycan ədəbiyyatından verilən nümunələr rus, şərq və ədəbi Avropa ədəbiyyatından tərcümələrlə yanaşı dünya ədəbiyyatı klassikləri, o cümlədən Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Sədi, Höte, Hüqo, Cami, Əbu Əli İbn Sina, Nəvai, Hafiz və b. haqqında ədəbi-tənqidi xarakterli yazılar da dərc edilirdi. Bu ənənə «Rəhbər» jurnalı tərəfindən də geniş miqyasda həyata keçirilirdi. «Rəhbər» jurnalının naşiri, görkəmli maarif xadimi M.R.Mahmudbəyov jurnalın birinci nömrəsində «İfadeyi-məram» adlı baş məqaləsində yazırdı:

«Məqsədimiz... milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir» (5.-s.90).

Yuxarıda göstərdiyimiz dövrü nəşrlərlə yanaşı XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda nəşr olunmuş bir çox jurnal və qəzetlərdə də xeyli bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq materialları dərc olunaraq ölkədə bu

informasiya kütləsinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan «Kəşkül» (1883-1891), «Bəhlul» (1907), «İşiq» (1911-1912), «Kəlniyyət» (1912-1913), «Leylak» (1914), «Qurtuluş» (1915), «Mədəniyyət» (1920), «Məşəl» (1919), «Tartan-partan» (1918), «Tuti» (1914-1917), «Həqayiq» (1907), «Şeypur» (1918-1919), «Şəlalə» (1913-1914) kimi jurnallarda və eləcə də «Əkinçi» (1875-1877), «Təkamül» (1906-1907), «Burhani-Tərəqqi» (1906-1908), «Dirilik» (1914-1916), «Doğru söz» (1916-1917), «Ziya» (1879-1880), «Ziyayi Qafqaziyyə» (1880-1884), «İrşad» (1905-1907), «Yeni İrşad» (1911-1912), «İstiqlal» (1919-1920), «İşçi və mədəniyyət» (1919), «Mədəniyyət» (1920), «Məlumat» (1911), «Nicat» (1910-1912), «Sədayi vətən» (1911-1912), «Sədayi Qafqaz» (1915-1916), «Şərqi Rus» (1903-1905), «Şəhabi sadıq» (1911) və digər qəzetlərdə ədəbi-bədii əsərlər Azərbaycan, rus və dünya şair və nasirlərinə həsr olunmuş elmi, publisistik və məlumat xarakterli yüklərlə yazı dərc edilmişdir.

Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın sənəd və informasiya kütləsinin XX əsrin əvvəllərinə qədər təşəkkülünün qısa tarixçəsi sübut edir ki, hələ qədim və orta əsrlərdən başlayaraq XX əsrin üçüncü onilliyinin əvvəlinə, daha doğrusu Azərbaycanda 1920-ci il bölgəvik çevrilişinə qədərki dövrdə bu sənəd kütləsi dövrdən-dövrə, əsrdən-əsrə inkişaf edərək ədəbi-bədii bibliografiyanın sənəd bazası üçün zəmin yaratmışdır. Bu iş xüsusən XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət almışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən başlanan sovet dövrü Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti və iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq bibliografiyasının sənəd və informasiya kütləsinin inkişaf edib formalaşmasında da keyfiyyətə yeni mərhələ olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c.-B.: EA nəşriyyatı, 1960.-524 s.*
2. *Dəbistan: Uşaqlar və müəllimlər üçün həftədə bir dəfə nəşr olunan jurnal /Nəşiri və red.Ə.Cəfərzadə, M.Ə.Əfəndizadə.-B.,1908.-16 s.*
3. *Əliyev Z.H. Bibliografik informasiya və onun elmi mahiyyəti // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya.-1998.-№1.-S.17-24*
4. *Məktəb: Müəllimlər və şagirdlər üçün iki həftədə bir dəfə nəşr olunan əxlaqi, ədəbi, elmi jurnal.-B.,1920.-16 s.*
5. *Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-B.,1983.- 290 s.*
6. *Rəhbər: Aylıq sayla, ictimai və ədəbi-pedaqoji jurnal // Nəşiri və red. M.Mahmudbəyov.-B.,1907.-12 s.*
7. *Talibzadə A.Ş. Gülzar.-B.:Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi.-1912.-287 s.*

Сима Исмаилова

ДОКУМЕНТАЛЬНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТОК И МАССИВ ОСНОВНОЙ ФАКТОР ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

В статье в кратке рассматривается история возникновения литературоведения в Азербайджане как науки и становление потока документов по этой тематике. Особое внимание уделено периодическим изданиям большое количество которых издавались на рубеже XIX-XX веков.